



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden
Boot, J.S.M.

Citation

Boot, J. S. M. (2019, December 10). *Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/81489>

Author: Boot, J.S.M.

Title: Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden

Issue Date: 2019-12-10

Slotbeschouwing

Een wandeling door enkele eeuwen Leids vakonderwijs

Met vakonderwijs als reisthema is de wandeling van zeven eeuwen door de stad Leiden nu ten-einde. Er was onderweg veel opmerkelijks te zien, soms verrassend veel, in andere tijden weer verrassend weinig. Mijn kompas stond ingesteld op de vraag wie in zijn of haar tijd de noodzaak van vakonderwijs inzag en het ook organiseerde; het antwoord kwam vaak uit een verrassende hoek.

In mijn reisgids noteerde ik als beginpunt de analyse van Wolf-Dietrich Greinert. Hij stelt dat de Industriële Revolutie een eind maakte aan het ene opleidingsmodel van de gilden dat sinds de middeleeuwen overal op dezelfde manier in Europa voorkwam. Mijn eerste vraag is dan ook of in de stad Leiden het leerlingstelsel als essentieel onderdeel van een gilde ook voor alle ambachten dat ene opleidingsmodel was.

Een volgend baken was Greinerts typering van vakonderwijs aan de hand van een aantal modellen. Hij onderscheidt drie klassieke modellen van vakopleiding als antwoord op de industrialisatie. Voor hem is de wijze waarop vakopleidingen zijn georganiseerd, geen doelbewuste en geïsoleerde keuze, maar hangt deze nauw samen met de arbeidscultuur van een land. Zo komt hij tot (1) het marktmodel als liberaal antwoord (overheersend in Engeland), (2) het rationeel staats-bureaucratische model (typerend voor Frankrijk) en (3) het duale corporatieve model (Duitsland).

Onderscheidend voor deze modellen is dat per model een andere instantie het initiatief neemt tot het oprichten en in stand houden van een vakopleiding. Alle modellen in de andere Europese staten zouden uit deze drie modellen zijn ontwikkeld. Mijn tweede vraag is wie in de stad Leiden de verantwoordelijke instantie was voor de verschillende vakopleidingen, en of het onderscheid in de drie modellen hier relevant is.

Greinert karakteriseert zijn modellen niet alleen naar de verantwoordelijke instantie maar in het verlengde daarvan ook naar de doelen van het vakonderwijs. Waar de overheid overheerst, ziet hij een dubbele doelstelling: beroepsmatige ontwikkeling én persoonlijke en maatschappelijke vorming. Waar het bedrijfsleven overheerst, ligt de nadruk op beroepsmatige ontwikkeling. Mijn derde vraag is of in de stad Leiden deze relatie tussen de verantwoordelijke instantie en de doelstellingen van het vakonderwijs ook zo voorkomt.

1 Gilde en leerlingstelsel alom in Leiden?

In het eerste hoofdstuk, dat de periode van de veertiende tot en met de achttiende eeuw beslaat, is de vraag onderzocht of in de stad Leiden het leerlingstelsel als hét opleidingsmodel inderdaad binnen alle ambachtsgilden voorkwam. Deze maatschappelijke ordening bood de jonge generatie de kans om van leerling via gezelschap zelfstandig meester te worden; het leerlingwezen binnen het gilde

was derhalve een essentiële voorziening om in het leven vooruit te komen. Met andere woorden: zonder gilden met hun leerlingstelsel was sociale stijging in de wereld van het ambacht niet goed mogelijk.

Welnu, in alle bestudeerde gildedocumenten komen bepalingen voor over het leren van het betreffende vak. Het leerlingstelsel vormde een hoeksteen van de gilden, essentieel om vakmanschap voor de toekomst te waarborgen. De vervolgvraag is nu of dat in deze periode voor alle bedrijvigheid het geval was.

Aanvankelijk was de Leidse economie met haar producten alleen op behoeften van de lokale en regionale markt gericht. Blijkens de vele ordonnanties waren tot aan de zeventiende eeuw bijna alle beroepsbeoefenaren georganiseerd in gilden, waarbinnen meesters leerlingen en gezellen opleidden. Maar allengs verlegde de Leidse bedrijvigheid haar horizon tot ver over de grenzen van het regionale; vooral de lakenindustrie richtte zich expliciet op buitenland.

Deze productie, expliciet op export gericht, verschilde op een aantal punten van die voor de lokale en regionale markt. Zo werden andere en kostbaarder stoffen en procedés gebruikt, maar ook de organisatie van de productie was anders. Waar voorheen zelfstandige meesters met hun eigen werktuigen in hun eigen huis ieder hun stap van het productieproces verzorgden, werden zij allengs loonarbeider in het werkatelier van de drapenier. Hier wordt wel van een pre-kapitalistische productiewijze gesproken: wie voldoende kapitaal bezit, kan grondstoffen inkopen en het hele productie- en verkoopproces beheersen. Van het opleiden van leerlingen tot gezellen en zelfstandige meesters was geen sprake meer. Met het wegvallen van het leerlingwezen als onderdeel van een gildeverband viel ook de bredere doelstelling van persoonlijke en maatschappelijke vorming weg. Werken in deze sector van de lakenindustrie had voor de jeugd meer weg van kinderarbeid dan van werkend leren.

Het gildemodel bleef tot en met de achttiende eeuw nog wel bestaan in de bedrijvigheid waarin hoofdzakelijk voor de lokale en regionale markt werd geproduceerd. Denk aan bakkers, bierbrouwers, kleermakers en schoenmakers, bij wie het gildeverband inclusief het leerlingstelsel gehandhaafd bleef. In deze sector bleef de verhouding leerling–gezel–meester wel bestaan.

De stelling dat vóór de Industriële Revolutie het gildemodel met zijn leerlingstelsel overal in Europa ongeveer op dezelfde manier werkte, gaat voor de stad Leiden dus maar ten dele op. Bedrijvigheid gericht op export was niet georganiseerd in gilden en kende geen leerlingstelsel.

2 Wie was verantwoordelijk voor de vakopleiding?

De studie laat zien dat in de loop van de eeuwen verschillende instanties verantwoordelijkheid namen voor het opleiden van de nieuwe generatie vaklieden in de stad Leiden. Ze kunnen worden onderverdeeld naar twee dimensies: het niveau waarop zij opereren, landelijk dan wel lokaal, en naar hun status, publiek dan wel particulier. Publieke instanties zijn in dit verband rijksoverheid en lokale overheid, waarbij de laatstgenoemde in de loop van de tijd verschillende verschijningsvormen heeft gekend. Het werkveld, bestaande uit ambachtslieden, werkgevers, bedrijven en instellingen, én burgers, individueel of in georganiseerd verband, behoren tot de categorie particulieren. Maar omdat hun rol kon verschillen (inhoudelijk dan wel alleen bestuurlijk), worden ze als afzonderlijke partijen besproken. De gilden zijn te zien als particuliere organisaties met deels ook een publiekrechtelijk karakter.

In de slotbeschouwing per hoofdstuk (telkens de vierde paragraaf) is de balans voor de betreffende periode opgemaakt door de rol van de verantwoordelijke instanties nader te analyseren. Aanvullend daarop wordt in deze slotbeschouwing een andere invalshoek gekozen: niet de periode

maar de verantwoordelijke instantie staat hier centraal. Deze instanties blijken nu eens alleen op te treden, dan weer in combinatie met elkaar, maar zijn soms ook geheel afwezig. De vraag is of in Leiden de modellen van Greinert zijn terug te vinden, de modellen waarbij of de markt, of de staat of het werkveld de boventoon voert.

2.1 *Het werkveld, ambachtslieden en bedrijven: verantwoordelijk met intervallen*

Een vak leren van een ervaren vakman is te zien als het begin van alle vakopleiding. Dat kan op individuele basis of in meer georganiseerde vorm.

De oudste organisatie van ambachtslieden waarbinnen leerlingen werden opgeleid, is het gildeverband. Vanaf de veertiende eeuw verenigden ambachtslieden in Leiden zich in gilden ter bescherming van hun belangen. Denk daarbij aan het verdelen van de markt, maar ook aan het hooghouden van het vakmanschap. Ieder ambacht legde in een ordonnantie de eisen vast waaraan procedés en producten moesten voldoen. En de toegang tot het meesterschap werd afhankelijk gesteld van het met goed gevolg afleggen van een meesterproef.

Elk gilde stelde zich ook verantwoordelijk voor het opleiden van nieuwe ambachtslieden. Daartoe namen meesters leerlingen aan, die al doende op de werkvloer leerden. Deze leerlingen konden op hun beurt het meesterschap verwerven en zich als zelfstandig ambachtsman vestigen. Daarmee waren vaklieden zelf verantwoordelijk voor het doorgeven van hun vakmanschap aan hun opvolgers. Maar dat alles binnen de regels die hun gilde stelde aan de opleiding, zoals het aantal leerlingen per meester, duur van de leerperiode en de hoogte van het leergeld. Rechten en plichten werden meestal vastgelegd in leerovereenkomsten.

Het opleiden van een nieuwe generatie vaklieden was daarmee niet meer een strikt individuele maar een collectieve verantwoordelijkheid geworden van alle ambachtslieden tezamen. Maar niet van de ambachtslieden alleen; de gilderegels waren onderworpen aan goedkeuring door het stadsbestuur. Dat bracht een deels publiekrechtelijk karakter met zich mee; het stadsbestuur kon zodoende zijn publieke taken als bijvoorbeeld bescherming van de volksgezondheid door hygiënische voorschriften aan voedselbereiding en -opslag realiseren.

De rol van de ambachtsman als opleider veranderde vanaf de zeventiende eeuw, althans voor wat de op export gerichte productie – van voornamelijk textiel – betreft. Deze ontwikkeling is hiervoor in het antwoord op de eerste onderzoeksvraag beschreven.

Interval

Met het afschaffen van de gilden aan het eind van de achttiende eeuw verdween het gezamenlijke leerlingwezen zoals dat binnen de gilden functioneerde. Individuele ambachtslieden en winkeliers hebben ongetwijfeld leerlingen aangenomen om hen het vak te leren op meer informele wijze. De ladder met de geijkte treden van leerling-gezel-meester om hogerop te komen, was echter niet meer beschikbaar.

Daarnaast brachten ontwikkelingen als mechanisering en industrialisering veranderingen op de arbeidsmarkt met zich mee. Het eenvormige productiewerk in de werkateliers van de drapeniers was daar een voorbode van. De meeste kinderen en jongeren raakten aangewezen op fabrieksarbeid zonder een vorm van opleiding, terwijl meisjes meest ongeschoold in de huishouding werkten.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden vanuit het werkveld opnieuw gezamenlijk opleidingen verzorgd. Zo richtte een aantal bouwbedrijven een ambachtsschool op omdat zij

behoefte hadden aan beter geschoolde arbeiders. Maar deze initiatieven, hoe interessant ook als maatschappelijk initiatief, hadden een beperkte reikwijdte: ze leidden slechts voor een klein aantal beroepen op en waren, mede door de keuze van de beroepen, niet toegankelijk voor meisjes. De overwegend particuliere financiering bemoeilijkte nogal eens de continuïteit van de opleiding.

Met de Nijverheidsonderwijswet aanvaardde de rijksoverheid in 1919 voor het eerst haar verantwoordelijkheid voor de vakopleiding. In deze wet worden de beroepen waarvoor dit onderwijs kon worden aangeboden, opgesomd en worden er vooral procedurele eisen aan nijverheidsscholen gesteld ter verkrijging van de rijksbekostiging. Maar deze wet bracht geen principiële verandering in de verantwoordelijkheid van het werkveld met zich mee. Voor het onderdeel leerlingstelsel werd – zoals dat in de gilden gebruikelijk was – een overeenkomst tussen leerling en patroon verplicht; bij het schoolonderwijs speelde het werkveld geen enkele rol. Mogelijk hebben individuele werkgevers deel uitgemaakt van een schoolbestuur maar bedrijfstakken als zodanig waren niet betrokken bij de inhoud van de opleidingen.

De breuk hersteld

In de tweede helft van de twintigste eeuw nam de verantwoordelijkheid van het werkveld toe, zij het in fasen. In de Wet op het voortgezet onderwijs van 1964 was het werkveld geen formele rol toebedeeld. Scholen voor lager en middelbaar beroepsonderwijs hadden grote vrijheid in de keuze van vakken en vakinhouden en het was aan henzelf om daarover contact met het werkveld te zoeken. De aansluiting tussen deze vakopleidingen onderling en met de arbeidsmarkt was gebrekkig. Alleen bij het leerlingwezen was het werkveld wel betrokken, zowel op de werkvloer als in landelijk georganiseerd verband.

Daar kwam verandering in toen het middelbaar beroepsonderwijs uit de Wet op het voortgezet onderwijs werd gehaald. Het eigen wettelijk kader, de regionale oriëntatie en het veelzijdige beroepenaanbod dat met het samenvoegen van veel kleine scholen ontstond, zorgden voor een duidelijk herkenbare wereld. En zo kreeg het werkveld met de Wet educatie en beroepsonderwijs in 1996 weer een formele positie en wel op twee niveaus.

Op landelijk niveau werden permanente overlegorganen onderwijs – bedrijfsleven ingesteld om voor elk beroep de benodigde kwalificaties vast te stellen als inhoudelijk richtsnoer voor de opleidingen. Het bedrijfsleven en ook non-profitinstellingen als bijvoorbeeld ziekenhuizen kunnen zo invloed uitoefenen op de kwaliteit van hun toekomstig personeel. Dat geldt niet alleen voor studenten in het leerlingstelsel, maar ook voor studenten die hun beroep voornamelijk op school leren met alleen periodieke stages. Voor beide categorieën moet het werkveld voldoende begeleide leerwerk- en stageplaatsen ter beschikking stellen. Ook het actueel houden van de beroepsinhouden is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van scholen en werkveld. Idealiter zouden partijen ook kunnen spreken over verwachte behoeften in verschillende beroepen en de opleidingscapaciteit daarop afstemmen, maar studenten zijn vrij in hun studiekeuze en de arbeidsmarkt laat zich niet altijd zo gemakkelijk voorspellen.

Op regionaal niveau kan het regionale bedrijfsleven met het 'eigen' regionale opleidingscentrum de landelijke afspraken verder invullen. In de dossiers waarin de kwalificaties per beroep zijn vastgelegd, is expliciet ruimte voor decentrale wensen. Zo kan een gespecialiseerd bedrijf of non-profitinstelling afspraken maken over gespecialiseerde kwalificaties die – naast de landelijk geldende – nodig zijn in dat bedrijf of die instelling.

De huidige situatie lijkt die van de middeleeuwse gilden enigszins te weerspiegelen. Het werkveld zorgt voor de praktijkomgeving buiten de school waarin het beroep wordt geleerd. Maar het bepalen van de kwalificaties vindt vooral op landelijk niveau plaats en niet door de vaklieden zelf

zoals ten tijde van de gilden. Het succes van het overleg school-bedrijf valt of staat met de mate van inzicht in de huidige en toekomstige beroepspraktijk die daar vanuit het bedrijfsleven wordt ingebracht. Aanvankelijk gebeurde dat vanuit Kenniscentra Beroepsonderwijs Bedrijfsleven die sectorgewijs waren georganiseerd. Later zijn ze samengevoegd tot de ene Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven, waarin naast overkoepelende afdelingen zeven inhoudelijke sectoreenheden fungeren.⁷⁷⁴

2.2 *De gemeentelijke overheid – verantwoordelijkheid als beleidskeuze*

De rol van de gemeentelijke overheid⁷⁷⁵ is door de eeuwen heen niet erg bepalend voor de vakopleiding geweest. Weliswaar bekrachtigde de stadsregering in middeleeuwen en vroegmoderne tijd de regels die de gilden zichzelf stelden, maar het ging daarbij meer om het veilig stellen van de eigen publieke taken dan om het vakmanschap zelf. Zo werd met het stellen van eisen aan productie en opslag van voedsel het belang van de volksgezondheid gediend. Met het uitsluiten van niet-poorters werd de werkgelegenheid van de eigen bevolking veilig gesteld. En met het verplichte toezicht op de kwaliteit van de lakenproductie, het verlenen van het Leidse loodje, werd de economische reputatie van de stad over de grenzen bevorderd.

Tegen deze achtergrond is het dan ook begrijpelijk dat de stad zich vol overgave stort in de discussie over het al dan niet opheffen van de gilden. Er waren teveel publieke belangen in het geding om hier werkeloos toe te zien. De gemeente Leiden trok hierbij samen met haar eigen gilden op tegen de landelijke overheid, die alleen de nadelige economische effecten van de gildestructuur zag. Dat deed Leiden niet alleen; ook andere gemeentebesturen toonden zich advocaat van hun gilden. Hun inzet heeft alleen uitstel van executie bewerkstelligd, maar geen afstel. In 1818 besloot koning Willem I de gilden definitief te verbieden en was het de taak van het gemeentebestuur om de zaak netjes af te handelen.

Gedurende de negentiende en twintigste eeuw zag de gemeente Leiden geen taak voor zich weggelegd op het gebied van vakonderwijs. Formeel waren gemeenten niet verantwoordelijk, maar meer ondersteuning van particuliere initiatieven – vooral met geld en gebouwen – zou welkom zijn geweest. Twee voorbeelden van deze passieve houding: Mathesis Scientiarum Genetrix werd erkenning als tekenschool onthouden zodat de school het zonder de daaraan door het Rijk verbonden subsidie moest doen. Pas toen Rutgers van der Loeff steun had verworven van de minister van Marine om een opleiding voor matrozen te beginnen en deze als voorwaarde stelde dat de gemeente een gebouw beschikbaar stelde, kwam er een bouwvallig huisje voor de Kweekschool voor Zeevaart. En dat terwijl deze dominee de opleiding juist stichtte om de ‘verwaarloosde vagebonderende jongens in de achterbuurten’ uitzicht op een beter leven te bieden. Het is jammer dat het gemeentebestuur – evenals trouwens het landsbestuur – het belang van modern vakmanschap in de negentiende eeuw niet inzag en daarmee een stimulans voor sociaaleconomische ontwikkeling van de stad misliep.

In de twintigste eeuw kwamen er wettelijke kaders voor vakonderwijs: de Nijverheidsonderwijswet, vervolgens de Wet op het voortgezet onderwijs en voor het middelbaar niveau de Wet educatie en beroepsonderwijs. Gemeentelijke overheden werd in geen van deze wetten een spe-

⁷⁷⁴ Zie verder <https://www.s-bb.nl/> (geraadpleegd 21 juni 2019).

⁷⁷⁵ Hoewel de gemeentelijke overheid in de loop der eeuwen vele bestuursvormen heeft gekend, wordt in dit overzicht als verzamelnaam voor al die verschijningsvormen de ene term ‘gemeentelijke overheid’ gebruikt.

cifeke verantwoordelijkheid voor het initieel vakonderwijs toebedeeld. Het is een eigen beleidskeuze in hoeverre gemeentebesturen zich met vakopleidingen bezighouden. Publieke belangen als sociaaleconomische ontwikkeling, werkgelegenheid voor de inwoners en jeugdwelzijn kunnen daartoe rechtvaardigen.⁷⁷⁶

2.3 De landelijke overheid – een late roeping

Dat er een tijd was waarin een voorziening als vakonderwijs niet door een landelijke overheid werd bestierd, is voor een eenentwintigste-eeuweling moeilijk voorstelbaar. Dat wil niet zeggen dat de middeleeuwen helemaal geen bovenlokaal gezag kenden; het grafelijk verbod voor ambachtslieden in Leiden om zich in gilden te organiseren, is daar een voorbeeld van.

De vakopleiding in gildeverband zoals die zich vanaf de veertiende eeuw overal lokaal had ontwikkeld, werd door de landelijke overheid afgeschaft met het gildeverbod van 1818. Daarmee kwam ook een eind aan het formeel bestaande leerlingstelsel dat lange tijd zo succesvol was geweest in het hooghouden van vakmanschap.

Gedurende de negentiende eeuw zijn er heel wat onderwijswetten tot stand gebracht waarbij de landelijke overheid inhoudelijke kaders stelde en zich tenminste tot een gedeeltelijke bekostiging verplichtte. Denk aan de Lager onderwijswet van 1806 en de Wet op het middelbaar onderwijs van 1863. Maar hoe activistisch koning Willem I ook was op het gebied van de economische en technische ontwikkeling van het land, met vakonderwijs als stimulans daarvoor hield de staat zich niet bezig. De grotere gemeenten moesten over een tekenschool beschikken; tekenen was immers een vaardigheid die voor veel beroepen nuttig was. En universiteiten zouden wetenschappelijke kennis die geschikt was voor het bedrijfsleven, moeten aanbieden in de vorm van industrieel onderwijs.

Deze terughoudende opstelling werd in tijdschriften als *De Economist* bekritiseerd, maar deze vaak grondig beargumenteerde kritiek leidde nauwelijks tot actiever beleid. De positieve effecten op de technologische ontwikkeling van het land of de goede voorbeelden van vakopleidingen in andere landen die men aanvoerde, het maakte geen indruk. Hoewel een man als Thorbecke de noodzaak inzag van betere scholing voor arbeiders, vond hij het geen overheidstaak om daarvoor te zorgen en trouwens, voor het leren van een vak waren helemaal geen scholen nodig. Zijn enige voorstel voor verdere ontwikkeling van de arbeidersjeugd was de burgerdagschool. Deze volgde direct op de lagere school en was bedoeld om de algemene ontwikkeling van de twaalfjarigen uit te breiden met elementair natuurwetenschappelijk en technologisch onderwijs. Maar Thorbecke vergat dat de meesten van deze kinderen direct aan het werk moesten om aan het karige gezinsinkomen bij te dragen. De avondvariant kon worden gevolgd door wie reeds werkten. Geen van beide typen burgerschool is dan ook erg succesvol geweest.

Pas in de twintigste eeuw, in 1919, kreeg de vakopleiding in Nederland een eigen wettelijk kader: de Nijverheidsonderwijswet. En ook al was de financiering maar 70% van wat een school nodig had, de wetgever erkende hiermee eindelijk overheidsverantwoordelijkheid voor zowel schoolonderwijs als leerlingstelsel dat zich voornamelijk op de werkvloer afspeelde. Nu was er ook onderwijs beschikbaar voor de arbeidersklasse en in combinatie met de steeds langere leerplicht groeiden aantallen scholen en leerlingen.

⁷⁷⁶ Gemeenten zijn wel verantwoordelijk voor volwasseneneducatie, waarbij zij aanvankelijk verplicht waren het educatiebudget alleen bij roc's te besteden. Vanaf 2015 is deze verplichting komen te vervallen.

Deze bemoeienis van de rijksoverheid is sindsdien bestendig; weliswaar verandert ze van vorm en inhoud maar het belang van vakonderwijs en de noodzaak van overheidssteun staan niet meer ter discussie. De wetgever verplaatste het vakonderwijs uit de Nijverheidsonderwijswet naar de Wet op het voortgezet onderwijs in 1968. Maar in de jaren negentig werd het middelbaar beroepsonderwijs daar weer uitgehaald en kreeg het een zelfstandig wettelijk kader: de Wet educatie en beroepsonderwijs. De combinatie van vakonderwijs voor de jeugd en bij- en omscholing van volwassenen⁷⁷⁷ leek op dat moment een vruchtbaardere dan die met algemeen voortgezet jeugdonderwijs.

En de monarchen?

Het onderzoek toonde heel wat betrokkenheid van achtereenvolgende monarchen. Zij mogen dan in hun beleidsbepalende rol – met uitzondering van Willem I – geen structurele voorstellen voor vakonderwijs hebben gedaan, zij toonden zich vaak betrokken bij een individuele school. Zo was zijn Militaire Willemsorde het paspoort tot het koningshuis voor dominee Rutgers van der Loeff. Het is onwaarschijnlijk dat zonder zijn contacten met de koning er een Kweekschool voor Zeevaart zou zijn gekomen, in de immers niet aan zee gelegen stad Leiden. En meerdere Leidse scholen hebben zich in een Oranje beschermheer of -dame mogen verheugen.

2.4 *Maatschappelijk initiatief – Leidse pioniers die overheidsfalen goedmaakten*

De vakopleiding heeft veel te danken aan maatschappelijke initiatieven. De vaklieden zelf, die van de veertiende tot de negentiende eeuw grotendeels de opleiding van hun opvolgers verzorgden, zijn ook als niet-overheid/maatschappelijk initiatief te zien, maar vanwege hun directe betrokkenheid zijn ze hiervoor als afzonderlijke partij behandeld. Het gaat hier ook niet over vaklieden die na het gildeverbod op informele wijze leerlingen zijn blijven opleiden. Het gaat nu over anderen die als individu dan wel in collectief verband initiatief hebben genomen om tot een vakopleiding te komen.

In Leiden was het al vroeg raak: in 1785 richtte een aantal vooruitstrevende burgers een genootschap op: Het Genootschap der beschouwende en werkdadige Wiskunde. Zij beoogden hiermee de economische en sociale stagnatie te doorbreken en wel door een technische vakopleiding op te richten. Deze school, Mathesis Scientiarum Genetrix geheten, gaf les in rekenen en wiskunde, tekenen, bouwkunde en werktuigbouwkunde, allemaal vakken die voor de industriële ontwikkeling van Leiden van groot belang waren. De school wist zich meer dan twee eeuwen te handhaven en is vandaag nog te herkennen als een van de samenstellende delen van het mboRijnland.

Naast dit voorbeeld van een collectief maatschappelijk initiatief past een voorbeeld van een individueel initiatief, opmerkelijk omdat het voortkwam uit heel andere overwegingen. Abraham Rutgers van der Loeff, een dominee die zich geconfronteerd zag met veel straatjongens, wees of halfwees als gevolg van cholera-epidemieën, richtte een Kweekschool voor Zeevaart op. Natuurlijk was het mooi meegenomen dat hij met deze matrozenopleiding in een behoefte van de marine en koopvaardij voorzag, maar zijn eerste overweging was de op straat zwerfende jongens een beter leven te geven.

Veel aandacht voor onderwijs aan meisjes was er niet, tot zeker halverwege de twintigste eeuw. Des te opmerkelijker de vrouw die niet alleen een de Leidse Fabrieksschool oprichtte maar daar

⁷⁷⁷ De Wet educatie en beroepsonderwijs van 1995 omvatte ook basiseducatie voor laaggeschoolden, algemeen voortgezet onderwijs voor volwassenen en onderwijs in Nederlands als tweede taal.

ook alle uitvoerende taken op zich nam: Marie Sparnaaij. Naast een aantal jongens kwamen ook meisjes – na hun werkdag in de fabriek – naar haar school, voor een onderwijsprogramma dat zij speciaal op de fabrieksmeisjes had toegesneden. Fabrikanten vormden het schoolbestuur met de beschavende werking ervan als motief voor hun steun.

Zowel de school die de industriële ontwikkeling van Leiden zou bevorderen als de scholen die de sociale positie van jongens en meisjes uit de arbeidersklasse zouden verbeteren, realiseerden daarmee publieke belangen. De deelnemers aan deze vormen van vakopleiding verbeterden hun eigen leven maar ook dat van stad en land. Omwille van deze publieke belangen was het feitelijk een overheidstaak om in deze opleidingen te voorzien en hebben deze en andere vormen van maatschappelijk initiatief het tekortschieten van zowel de lokale als de landelijke overheid gecompenseerd.

En de universiteit?

In een studie over de vakopleiding in de stad Leiden doet zich de vraag voor of de daar aanwezige universiteit een rol heeft gespeeld op dit gebied. Nu is de universiteit zelf ook een vakopleiding voor beroepen die een academische opleiding vragen, maar het gaat hier specifiek om een eventuele bijdrage aan het leren van een ambacht of aan de industriële ontwikkeling van de stad.

De Universiteit Leiden heeft op drie manieren bijgedragen.

De eerste was een verplichte klus: koning Willem I verplichtte alle universiteiten bij koninklijk besluit om hun wetenschappelijke kennis uit te dragen aan plaatselijke ondernemers en hun arbeiders. Het had wel enige voeten in de aarde voor de eerste les kon beginnen; het was uiteindelijk meer aan twee individuele hoogleraren dan aan curatoren of faculteitsbestuurders te danken dat het er in 1826 van kwam. Jacob de Gelder, professor in de wiskunde, nam de Industrie-School voor zijn rekening, een tweejarige avondcursus voor arbeiders vanaf dertien jaar. En Antony van der Boon Mesch, hoogleraar scheikunde, ‘was’ het Industrie-College – meer bedoeld voor fabrikanten en andere werkbazen – tot zijn emeritaat in 1873.

De tweede grote bijdrage is gelegen in de oprichting in 1885 door Heike Kamerlingh Onnes, hoogleraar experimentele natuurkunde, van een Instrumentmakersschool. Weliswaar bij de start hoofdzakelijk voor eigen gebruik, maar inmiddels een brede vakopleiding voor meer dan alleen ondersteuning van wetenschappelijk onderzoek. Leiden zou naar alle waarschijnlijkheid deze vakopleiding niet rijk zijn zonder het universitair initiatief.

Daarnaast hebben andere hoogleraren bijgedragen aan de bloei van het vakonderwijs door deel te nemen aan bestuurlijk werk en zo de onderwijsprogramma’s met hun wetenschappelijke kennis te onderbouwen.

Modellen van Greinert relevant?

Modellen zijn per definitie te eenvoudig om de werkelijkheid precies te weerspiegelen. Mijn verwachting was dan ook dat geen van deze modellen zich in zuivere vorm in Leiden zou voordoen, wat ook het geval bleek. Toch werpen de drie modellen van Greinert meer licht op de wijze waarop vakopleidingen in de stad Leiden en in Nederland zijn georganiseerd. De variatie tussen de modellen ligt in de verantwoordelijke instantie en de daarmee verbonden doelen van het onderwijs. In deze studie blijken dat er – wisselend in de tijd – heel wat te zijn.

Het Leiden van de middeleeuwen en vroegmoderne tijd wordt gekenmerkt door vakopleiding in gildeverband onder auspiciën van het gemeentebestuur, met andere woorden het duale corporatieve model. Uitzondering daarop vormt, zoals bij de eerste onderzoeksvraag gesteld, de op export gerichte lakenindustrie vanaf het midden van de zeventiende eeuw.

Na het gildeverbod en het uitblijven van overheidsmaatregelen om in vakonderwijs te voorzien, overheerst het liberale marktmodel. Alleen maatschappelijk initiatief brengt nog iets van vakopleidingen tot stand.

Vanaf de Nijverheidsonderwijswet aan het begin van de twintigste eeuw neemt de landelijke overheid meer verantwoordelijkheid voor vakonderwijs en wordt dit minder aan het vrije spel der krachten overgelaten. De overheidsinvloed is echter niet zo sterk dat je er het staats-bureaucratische model op van toepassing kunt verklaren. Gaandeweg deze eeuw gaat de overheid de verantwoordelijkheid meer en meer delen met het werkveld. Zij houdt echter een stevige vinger aan de pols zodat er niet van een corporatistische ordening kan worden gesproken. De huidige ordening van verantwoordelijkheden zoals we die sedert de Wet educatie en beroepsonderwijs kennen, zou een vierde model kunnen worden genoemd: het model van de (seculiere) drie-eenheid, te vergelijken met de drie vereisten voor een geslaagd concert. De overheid zet de toon met het landelijk beleid, het georganiseerde werkveld als marktpartij geeft met de kwalificaties de maat aan en de scholen voeren dit uit, alles als ensemblewerk.

3 Verantwoordelijke instantie en onderwijsdoel, een relatie?

Greinert legt in de beschrijving van zijn drie modellen een verband tussen de verantwoordelijke instantie en de doelen van het vakonderwijs. Afhankelijk van de aard van deze instantie kunnen de doelen smal – alleen beroepsvaardigheden – dan wel breder – ook persoonlijke en maatschappelijke vorming – zijn. Bij een verantwoordelijke publieke instantie verwacht hij beide doelen; als de markt verantwoordelijk is voor de vakopleiding, veronderstelt hij alleen beroepsmatige ontwikkeling als doel.

De studie heeft uitgewezen dat een enkelvoudig verband tussen de aard van de verantwoordelijke instantie en de doelen van de vakopleiding te simplistisch is. Het is juist gebleken dat een overheid bredere doelen stelt, maar daarmee is nog niet gezegd dat niet-overheden dat niet doen. In alle onderzochte perioden zijn voorbeelden van het tegendeel gevonden. De meesters die hun leerlingen in gildeverband opleidden, namen dezen vaak in huis en hun inspanningen strekten zich ook uit tot het opvoedkundig en religieus domein. Hun verplichtingen werden vaak vastgelegd in een leerovereenkomst en zijn samen te vatten als het omgaan met de leerling alsof deze een eigen zoon was. Waar het gildeverband ontbrak en feitelijk sprake was van kinderarbeid, was van een bredere vorming geen sprake.

Scholen niet door de overheid maar door maatschappelijk initiatief tot stand gebracht, blijken zich ook een dubbel onderwijsdoel te stellen. Zo was het onderwijs aan de Kweekschool voor Zeevaart niet alleen een matrozenopleiding maar ging het er ook om van 'vagebonderende' jongens goede burgers te maken. De Fabrieksschool van Marie Sparnaaij, met haar bestuur vol fabrikanten, was een beschavingsoffensief voor fabrieksmeisjes en -jongens. Naast de ontwikkeling tot beroepsbeoefenaar is goed burgerschap bijna altijd een tweede doel van de vakopleidingen in Leiden.

4 Tot slot

En het vakmanschap?

Richard Sennett roemt vakmanschap en ambachtelijkheid als waarden op zich: het werk heel goed doen omwille van het werk zelf. Hij roept daartoe beelden op van een timmerman, een laborante

en een dirigent, die zich alle drie een hoge mate van vakmanschap hebben verworven. Het gaat altijd om de wens goed werk te leveren in combinatie met de vereiste vaardigheden daarvoor.⁷⁷⁸

In het onderwijsbeleid wordt het begrip ‘vakmanschap’ ook weer gebruikt: Focus op vakmanschap was de naam van een actieplan 2011–2015 voor het mbo.⁷⁷⁹ Het uitgangspunt is de noodzaak van goed vakmanschap voor de samenleving, waarvoor de kwaliteit van het beroepsonderwijs voor alle studenten omhoog moet. Daarnaast worden er nieuwe vakmanschapsroutes onderscheiden, specialistische opleidingen die vaak maar op één plaats in Nederland worden aangeboden. Daarmee is ‘vakmanschap’ een waarde die ertoe doet, die in het geding moet worden gebracht als er zich veranderingen voordoen.

Recent is op uitnodiging van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek een studie verricht naar vakmanschap, afgesloten met een samenvattende publicatie.⁷⁸⁰ Gaat het om flexibel opgeleide mensen, vaardig in ‘21st century skills’, als een toverbal zo gemakkelijk overstappend van de ene baan in de andere? Of is vakmanschap een eigenschap van gespecialiseerd opgeleiden met een duidelijk eigen beroepsidentiteit?

De onderzoekers onderscheiden drie aspecten aan het begrip vakmanschap. Ten eerste omvat vakmanschap altijd beroeps specifieke kenmerken: er is altijd sprake van een combinatie van hand- en hoofdwerk, waarvoor een flinke portie kennis nodig is. Ten tweede zijn er persoonsgebonden kenmerken: het zo goed mogelijk uitoefenen van het vak, motivatie en bevoegdheid. Als derde zijn er sector gebonden kenmerken: bij dienstverlenende beroepen zijn sociale vaardigheden essentieel, bij techniek meer gevoel voor materialen en technisch inzicht. En zo komt men tot een typering van een vakvrouw of -man: ‘iemand die vakinhoudelijke scholing heeft gevolgd, goed is in wat hij of zij doet, de nodige ervaring heeft, zelfstandig en met aandacht werkt, gevarieerd werk heeft, waarbij een bepaalde mate van oplossend vermogen nodig is.’ Zij analyseerden ook kenmerken van beroepen en van de arbeidsmarkt en kwamen zo tot drie scenario’s voor de toekomst van vakmanschap: het specialistisch vakmanschap, de breed opgeleide vakman en de praktisch opgeleide vakman.

De onderzoekers zien in het huidige beroepsonderwijs een verschuiving naar breder opgeleide vakmensen ten koste van de smalle, traditioneler specialistische en praktische vakmensen. De boodschap van het onderzoek is een waarschuwing tegen deze ontwikkeling. Vooral voor beginnende beroepsbeoefenaren zijn juist vakkennis en -vaardigheden van belang. Voor het toenemen van het belang van breed vakmanschap op de arbeidsmarkt hebben zij geen bewijs gevonden. Arbeidsmarktprognoses voor de middellange termijn laten juist zien dat de vraag naar specialistische en naar brede vakmensen beide zal toenemen. Alleen wie specialist is in zijn vak, is in staat het vak mee te veranderen. Het is de kunst voor het beroepsonderwijs om de algemene vaardigheden zoveel mogelijk te integreren in het geheel van de vakvaardigheden.

En verder in Leiden?

Anderen zien wandelen, kan aanstekelijk werken. Als mijn wandeling door zeven eeuwen vakonderwijs in Leiden ook zo uitwerkt, is mijn onderzoekswerk geslaagd. De reisgids ligt er en zoals alle gidsen, zou ook deze regelmatig moeten worden ververst. Ik heb daar alle vertrouwen in nu

778 R. Sennett, *The Craftsman* (2008). vertaald als *De Ambachtsman*.

779 Zie verder <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2011/02/16/actieplan-mbo-focus-op-vakmanschap-2011-2015> (geraadpleegd 21 juni 2019).

780 M. Buisman en R. van der Velden (red.), *De toekomst van vakmanschap* (uitgave Kohnstamm Instituut 2017). Aan deze publicatie liggen dertien deelstudies ten grondslag.

er weer een (bijzondere) leerstoel Geschiedenis van de Leidse stadscultuur is ingesteld, die door Ariadne Schmidt, een sociaaleconomisch historicus, wordt bekleed.

Niet alleen de geschiedenis van de stad Leiden verdient onze aandacht, maar het vakonderwijs in heden en verleden misschien nog veel meer. Vakmanschap is de kurk waarop de samenleving drijft, onontbeerlijk voor alle ontwikkeling in sociaal en economisch opzicht. En voor jonge mensen is het verwerven van vakmanschap, om een vak welk dan ook, echt heel goed te willen uitoefenen, de beste bron van zelfverwerkelijking.

